

Хүннүң медээлери

ХЫНАЛДАНЫ КЫЛГАН

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйын де чаартырынга деткимче көргүзөр фондунун контроль департаментизинин директорунун оралакчызы Эльмар Павловтиң удуртканы комиссия авария-чуртталга бажыңнарындан хамааты-арны өскээр көжүрер программа-биле республикада чуртталга тудуун тудуп барынгга пландан дашкаар хыналданы алган.

Ноябрь 22-ниң хүнүнге чедир программа 49 хуу күүсеттингенин хыналда өгүскөн. Республикада хөй квартиралыг бажың туттунган, 34 муң дөрбелчин метр шөлдүг эргижирзэн оран-саваны өскээр көжүргөн. Чыл төнчүзүнге чедир 5 өг-бүлөгө 10 муң дөрбелчин метр шөлдүг 3 бажыңны дужаарын планнаан, программа күүселдези 60-65 хуу апаар.

ЧАА КИНОТЕАТР

Кинофикацияның федералдыг программасынга дүүштүр Тывага хөй залдыг кинотеатрны ажыдар. Россия Федерациязының культура сайыды Владимир Мединский-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун ужуражылгазының эинде ол дугайында билдинген.

«Чурттакчы чонга уран чүүлдүң ты-аңгы угланышкыннарын чедингир илдулар дээш, кинофикацияның федералдыг программасынче Тыва Республиканы кирип, амгы үениң хөй залдыг кинотеатры-биле хандыраарын саналдап тур мен» — деп, Владимир Мединский таалаан.

Шолбан Кара-оол сайыттың санаынга четтиргенин илереткеш, кинотеатрга тааржыр оран-саваны көрүп алганын, чоокку үеде ону ажыдып боорун чугаалаан. Ол болза хөй талалыг чыл-чорудулгалыг Тываның национал эйиниң экспозициязын делгээн стеллерийлиг база янзы-бүрү чогаадыкчы элчүгештерлиг Аныяктар ордузунун дүү болур.

ДЕКАБРЬ 1-ДЕН

Кызылда Дружба кудумчузунда 7 дүр бажында уругларның диш эмчизинин журный эмчилери декабрь 1-ден эгелеп жи аараан уругларга дүрген дуза чедири-биле эртенгиниң 9 шактан 16 шакка дүр хүлээп ап эгелээр.

Шупту СПИД-ке
удур демиселче!

Декабрь 1 — Бүгү делегейде СПИД аарыынга удур демисел хүнүнде, 17 шакта кызыл хоорайга Улусчу чогаадыл-өргээзинге Тываның сураглыг артистериниң база Пьер Нарциссиниң киржилгези-биле болуп эртер концертче чонувусту чалап, СПИД-удур үлүүн кириштиреринче Тываның, СПИД-ке удур демисел өвү кыйгырып тур!

Харылзажыр телефону:
6-25-61, 6-44-87, кассаның
телефону: 3-34-46

Өскелерге үлегер-чижек

ЧҮТКУЛ-СОРУУ КЫЗЫГААР ЧОК

Диспетчер Салбак Монгуш биле сайгарлыкчы Ариана Хертек.
Шончалай ХОВАЛЫГНЫҢ тырттырган чуруу.

Сөөлгү үеде республикада хууда ажыл-херзэн ажыдып ап турар сайгарлыкчыларның саны көвүдзэн. Ариана Хертек Ак-Довурак хоорайга 2017 чылда «Күш-ажыл рыногунда дүшкүүрлүг байдалды чавырылдырары» деп программа таварыштыр 111,720 рубль күрүне деткимчезин ап, пассажирлер аргыштырылганын ачы-дузанын чедирери-биле «Довезу.ру» такси чагыдар черни ажыдып алган. Ол албан езу-биле 4 кижини ажылчын олут-биле хандырган, үндүрүглериң өй-шаанда төлөп турар.

Эгелеп чоруур сайгарлыкчының бажыңыга аалдап чедип, ажыл-ижин, амыдырал-чуртталгазын сонуурга-дым. Бо чүүлүмнүң маадыры кайгамчык кижилерниң бирээзи.

(Уланчызы 3-кү арында) ➔

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

Чагыдылга-2019

2019 ЧЫЛДА БИРГИ ЧАРТЫК ЧЫЛДЫҢ СОЛУН ЧАГЫДЫЛГАЗЫНЫҢ
ӨРТЭЭ ЭРТКЕН ЧАРТЫК ЧЫЛГА ДЕҢНЭЭРГЕ, ЧИИГЭЭН

	ИНДЕКСТЕР	1 айда	3 айда	6 айда
Хууда чагыдыкчылар	П6855	148,91	446,73	893,46
Бүдүрүлгөлөр болгаш организациялар	П6860	158,91	476,73	953,46
Редакциядан чагыдарга	-	96	288	576

Эргим эш-өөр! Ынак солунуңарны бажыңдан-даа үнмейн, чагыдып алып чаа арга база тыттып келген. Чүс-чүс километр ыракта чурттап турар чоок кижилериңерге, эштериңерге белек кылдыр, podpiska.pochta.ru сайтыны таварыштыр солунну чагыдып берип болур силер.

Солун дамчыштыр чарлалдар, байыр чедиришкиннерин төлевирлиг кылып болур.
Электроннуг почта: reklamashyn@mail.ru. Тел. 8-923-552-20-70, Вайбер: 8-929-358-97-21.
Солунну чиик өртекке чагыдып алып органы эрттирбе! Чагыдылгаже далаш!

“Өг-бүлө фермазы” программа

КЫЗЫМААНАН –
ЧЕДИИШКИННЕРЖЕ

Бодунуң хууда сайгарлыкчы ажил-агыйын сайырадып турар аныяк оолдарның бирээзи Чаа-Хөл суурда Орлан Балчий деп билир мен. Ооң сураан дыңнаан-даа болза, ал-боду-биле ужуражып, ажил-херээниң дугайында чугаалажып көрбээн мен. Чоокта чаа Чаа-Хөлге баргаш, Орлан-биле ужуражыр, ооң-биле таныжып алыр аргалыг болдум. Чазык-чаагай арын-шырайлыг, чугаа-сооттуг эр чорду.

деткимчени көргүзөр деп аазаарга, Орлан чөпшээрэжипкен. Кожуунуң чагырыкчызы, депутат, Чаа-Хөл кожуунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң тускай эртемнигери “Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө” губернатор төлөвилелинге киржириниң документилерин тургузарынга, саң-хөө деткимчезин алырынга ылап-ла дузалааннар. “Кандыгдаа ажилды кылып шыдаар сен, Орлан” деп деткип-даа турганнар. 5 сая 364 муң рубль өртектиг “Колак” модульдуң сүт болбаазырадыр дериг-хе-

Орлан Балчий техника септеп тур.

Сайгарлыкчы ажилды Орлан Болатович талыгыр 2003 чылдың декабрь айда Чаа-Хөл кожуунуң чурттакчы чонунга хөмүр-даш сөөртүрүндөн эгелзэн. Пилорама садып алгаш, ыяш болбаазырадып, манза болгаш брус дилдирип, оон арткан ыяшты токлактап, чонга садып турган. Кызылдың автоорук техникумунга өөренип, пассажирлер аргыштыарынга чөпшээрел (лицензия) ап, даштыкы марканың автобустун садып алгаш, Кызыл биле Чаа-Хөл аразынга кижилерни ол автобуска аргыштырып турган. Ынчаар ажилдап турганын “магалыг-ла чуртталга” деп Орлан сактып чугаалаар.

Ооң ол “магалыг чуртталгазын” ынчан Чаа-Хөл кожуунуң чагырыкчызы турган Аркадий Кызыл-оол “будаан” деп болур. Аркадий Васильевич 2013 чылда Орлан Балчийни кыйгытып алгаш, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдуң эгелзешкини-биле боттандырып турар “Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө” деп губернатор төлөвилелинге киржирин сүмелзэн. Аңаа киржири белең эвес херек дээрзин Орлан Болатович билип, боданыр үе бээрин даргадан дилзэн. Баштай дадагалзап турган, ынчалза-даа кожуунуң чагырыкчызы Аркадий Кызыл-оол, ТР-ниң Дээди Хуралының депутады, чаңгыс чер-чурттуу Виталий Бартына-Сады бүгү талазы-биле

рекселин садып эккеп, Чаа-Хөл суурга тургузарынга база дузалашканнар.

Сүт болбаазырадыр пункту ажилгалга кирип, ажилдадып эгелзэш, “магалыг чуртталгазы төнгөн” деп чүвени Орлан Балчий херек кырында билип каан. Эң берге чүүл – чондан сүт садып алыры. Пунктуга сүт садар кижилер бүрүзү бодунуң инектериниң кадынын байдалын, олардан сагган сүттүң шынарын дугайында тускай документилерлиг болур ужурулуг. Кижилер оларга “үскеш-ле”, “ойта дүжер” болганнар. Ынчангаш Таңды кожуунда Ильинка, Красноярск крайның Шушенск районунуң Синегорск, Ильичево суурлардан, Хакасияның Таштып райондан сүт садар ужурга таваржы берген. Ырак-узак черлерден сүт барып садып алырга, чарыгдалдары хөй. Саар инектери элзэн хөй араттар Шолбан Кенден биле Мерген Даңгыт-оол чайын, күзүн сүдүн садып турганы эки, а кыжын олар Изиг-Кара деп черде кыштагарынче көже бээрге, сүт эвээрже каар. Ындыг бергелер турза-даа, Орлан Балчийниң тараачын-фермер ажил-агыйы 2015 чылда 193 тонна, 2016 чылда 150 тонна сүттү болбаазырадып, эки шынарлыг быштакты, творогту, хойтапакты бүдүрүп шыдаан. Оларны Чаа-Хөл кожуунуң, Кызыл хоорайның садыгларына садып, ында бичии

(Уланчызы 3-кү арында).

Адалар болгаш Иелер хүнүнге конференция

АШТАП ЧОРУУР
АЖЫ-ТӨЛДҮ ООДА
ТОТТУРУП АЛЗА

Тывага Адалар болгаш Иелер хүнүнге тураскааттыг элзэн хөй хемчеглер болуп эрткен. Оларның бирээзи – ноябрь 23-те Кызылдың 15 дугаар лицейиниң улуг залында «Уруглар-биле ажил – келир үе дугайында сагыш човаашкын» деп темалыг республика конференциязы болган.

Аңаа Тыва Республиканың Херээженер чөвүлели, Өөредилге болгаш эртем яамызы, Кадык камгалал, Культура яамылары, Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң агентилели, Иштики херектер яамызының, эрге-хоойлу камгалалының ажилдакчылары, хөй-ниитиниң төлээлери, эртемденер дээш өске-даа организациялар киржип, санал-оналын бергеннер. Илеткел кылган кижилер бүрүзү шуптушынныг, чөптүг бодалдарны, саналдарны кылып турар боор чорду. Чамдыктарының илеткел, отчет кылып билири-даа кедергей: чүгле дызыраар. Ылаңгыя уруглар эргелериниң бүрүн эргелиг төлээзи Ольга Россова саазын-даа көрбейн, садырадыр чугааланыр кижилер болду. Мен оларны дыңнап олурар, хурал-суглаалар ол-ла ши-биле, а чер-черде амыдырал бодунуң агымы-биле чоруп турар, ол ийи уг-шиг кажан-даа каттышпас чергелешкектер хевирлиг деп боданып олурдум ийин.

Чижээ, амгы үеде назы четпээннер ортузунда кем-херек үүлгедиишкннери 28,4 хуу өскөн чүве-дир, мурнунда 236 турган болза, ам 303 кем-херек. Ол саннарны иштики херектериниң назы четпээннер килдизиниң начальниги Виктор Хүлер дыңнатты. Бодап кээрге, кончуун көрбөс бе: назы четпээн дээрге 13-15 хар четпээн бичии төлдер ышкыжыл. Ындыг чаш назынында канчап үүлгедиг кылып чорур дээр силер? Бодавыже, ооң үнүп турар кол чылдаганы – ада-иелерниң харыскалга чогу, амыдыралының чединмези, чогуур черлерниң орта профилактика кыла албазы, ажил-төл-биле бот-тускайлаң ажил чоруттунмайн турары.

Элээдилерниң кылып турар үүлгедиглери – хөй кезинде оорланары. Бичии оол канчап оорланары? Чижээ, арагалаар ада-ие оолуңа телефон-даа садып берип шыдаас, ол хамаанчок, эки аш-чем кылып бербес, чем чедир чивейн, ишти куруг халып чорур чүвөлөр бар. Чогуумчалыг эвес ада-иениң ажилы-даа, орулгазы-даа чок, амыдыралының бергезин арага-биле дуглап чорур. В.К. Хүлер мындыг чижек чугаалаарга, шуут кайгап калдым, та кажан болуп турган чүве: бир кожуунга (кайы чер дээрзин адааш канчаар) 12 харлыг оол авазы телефон садып бербеске, муңгарааш моңу берген. Ол аваның айда орулгазы (пособие бе?) 1500 рубль болган-дыр. Шын чор бе? Кижилер кайгап ханмас база бир чижек: ада кижилер эжи-биле арагалааш чогушкан. Оон хорадааш, өөнге элээди оолуңа хоптанырга, адазы-биле иелзэн баргаш, ол кижини ыяш мерге-биле өлүр соп кааннар. Ада кижиниң бажы кайыл? Оолуң оруун ынчаар муңгаштап каар, ада эвес, шуут-ла аза-дыр оң.

Че, оон ыңай алырга, ажил-төлүвүстүң кадыкшыл байдалы база шоолуг эвес. Ол дугайында ТР-ниң кадык камгалал сайыдының оралакчызы Алла Намдак илеткеди. Бо хүнде Тывада 117 941 ажил-төл бар. Оларның кадыын 120 участок хайгаарап турар. Мүн-не харын тыныш органның аарыглары чавырылган, ынчалза-даа эндокринниг система, нерв аарыглары көвүдөп турар. Илеткелчи хөй-ле саннарны хуулары-биле кады дызырады адап-ла турду. Эндокринниг система чүге аарып турары? Бир чылдагаан – йод чедишпезинде. Ол эмчилерниң сагыш салыр, профилактика кылып ажилы-дыр.

Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң даргазы Саида Сенгииниң илеткелден: Тывада үш дугаар өг-бүлө бүрүзү – хөй ажил-төлдүг. Чединмес өг-бүлелерниң саны – 27 169, оларда 51 843 уруг бар. Уругларның оорлап турар чүвези – соталыг телефоннар, аш-чем. Суур садыынче дүне киргеш, аш-чем оорлап алыр-дыр. Ындыг барымдаалар Кызыл хоорай, Би-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Кызыл кожууннарда болган. Би-Хемге яды-түрөңгилуустүң ажил-төлү кожоларын оорлааш, база-ла аш-чем үндүрүп алган. Аш-чемни аш-төл оорлааш-ла, кээргенчин аар! Ат чүве-дир-ле, уругларын ынчаар аштадып кээр аан.

Өөредилге болгаш эртем сайыдының бирги оралакчызы Светлана Ощепкова өөредилге черлеринде кем-херек үүлгедиишкннерин болдурбазына база амыдыралдың кадык омур-хевирин хевирлээринге тускай программа боттанып турар деп илеткеди. Ында 202 социал педагог, 185 психолог башкылар назы четпээннер инспекторлары-биле демниг ажилдап турар дээн.

Илеткелдер оон-даа көвей болган. Хурал-суглаага илеткел илеткел-ле ынаан, ынчалза-даа шынныг сөс-биле боттуг амыдырал кажан катчып кээрлэ? Өзүп олурар ажил-төлүвүстү кемниг херектерже канчап кирибес бис? Илеткелчи В. Хүлер кабинеттерге планнар чогаадып олурбайн, бажың-балгаттарже барып кирер, чогуумчалыг эвес өг-бүлелерни доктаамал хынаар деп изигленди. Хире-хиреде рей-

дилер кылдынып турар, ол шыынчалза-даа өг-бүлө бүрүзүңү ажил-төл санынга контролер тугузуп каар деп чүве каяа болду нар ийик. Ийе харын, чогуумчалыг эвес өг-бүлелерни хайгааралда дүжүрбези, шынап-ла, кабинеттен иштинден уштунуп, чон ортунга ажилдаары чугула. Арагалаар, ажил-төлүн тоовас ада-иелерниң мээ-медерелин о турар, угаан-сегээнин сергеди чүве-дир ийин. Башкылар бажы кижизидилгеден арай хоорутча чүгле школа программасы-биле өйлөшкен деп болур. Ада-иени уруг-дарыг кижизидилгезинге ушагы-даа, кичээнге-даа, сагыш човаашкыны-даа кудулаа Аштап чорур ажил-төлдү канча оода тоттур чемгерер аргала тыварыл? Чүнү канчалза эки? Олча-ажык тып оорланмас, ба чүвеже бажын сукпас кылды канчап өөредип алыр? Бөгүңү чалыы салгалывыс канды болуп турар-дыр, келир үеде ыңдыг ниитилелди алыр бис.

Конференцияның кол темазы – келир үе дугайында сагыш човаашкын кандыг деңгелде болуп турары? Айтырыг ажык хевээр аңаа чаңгыс сөс-биле харын бердинмес. Көрүңер даан: чыл санында социал хоргадал (прюттар) черлеринче ийи муң ажил-төл кирип турар чүве-дир. Ада-иени бар, ол хиреде социал өскүс. Бо чүү деп чүвөл? Уруглар садтары чедишпес, бөгүңү 12,3 муң ажил-төл садик барбайн оочурлап турар. Школалар база чедишпес, мырыңай сес школа үш ээлчеглиг апарган.

Келир 2019 чылдан 2021 чылга чедир Тыва Республикада назы четпээннер ортузунда корум-чурум, кем-херек үүлгедиглерин болгаш хайгаарал чок чорукту болдурбазының чылдары кылдыр санаар, аңаа профилактика чорударының күрүне программаны боттандырып эгелээр дижип турдулар. Ындыг-ла болзунам, ажил-төлүвүс дээш бүгү күжүвүс-биле кызып, шырбайып ажилдаас болзувусса, ада-иелер деп бедик атты эдилээр эргевис-даа чок. Хамык ужур – бөгүңү социал-экономиктиг байдалды экижидери, эки-чаагай амыдырап-чурттаары. Ол бистин бодустан хамааржыр. Чалы салгалдың салым-чолу – уруг кижилерниң, ада-иелерниң колунда.

Надежда ЭРТЕЛ

Өскелерге үлегер-чижек

ЧҮТКҮЛ-СОРУУ КЫЗЫГААР ЧОК

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

“Эгезинде каыт бажыңга чурт-тап турган бис. Такси чагыдар черни ажыдып алыр дээш ада-иениң чер бажыңы-биле орнашканым ол. Чүге дизе диспетчерлер ажылдаар аңгы өрээл чугула херек. Күрүнеден алган деткимче-биле 5 соталыг телефонну, эрги-даа болза халдып турар “ВАЗ-2114” маркалыг автомашинаны садып алдым. Такси чагыдып алыр кижилерге эптиг байдалды тургузары-биле ажылчын телефон база бар. Бо чылын хөй ажы-төлдүг аданы такси чолаачызы кылдыр ажылче хүлээп алгаш, күрүнеден 111,720 рубль деткимчени ап, база-ла “ВАЗ-2114” маркалыг автомашинаны садып алдым. Таксилерни чаңгыс аайлаары-биле мөңгүнелчек өңүг ийи демей машинаны алганым ол.

Баштайгы дээрзизинде бодум диспетчерлеп турдум. Чоорту кагытлар көвүдөп эгелээрге, 3 диспетчерни немей өөредип, ажылчын олуттар-биле хандырдым. Олар элчип-селчип 1 хонук ажылдааш, 2 хонук дыштанып турар. Ортумаа-биле бир хүнде таксилеп турар 25 хире чолаачы чаңгыс чер-чурттугларын ар-ыштырып турар. Олар ачы-дуза бедиргени дээш телевидениң 20 хуузу эртеңиң-не “5 минут” урал үезинде диспетчерге дукаап турар. Эртең, кежээ школа, руллар садынче ажы-төлүн чедирер, алыр хайымныг үелерде телефоннар соксаал чок медегеп туруп бээр. Ол үеде диспетчерге дузалажып кириптер мен. Хүндүс хоочун, кежээ аныяк олаачылар ажылдап турар. Таксиниң телевири 80 рубльден “ру” – деп, Ариана чугаалады.

Ариана Хертек Чадаана хоо-айга төрүттүнген. Дөрт класс урда ада-иези Ак-Довурак хоо-айга турумчуп чурттап берген. Спортка, чуруттунарына, даарырына ынак кыс Ак-Довурактың дугаар ортумаа школазын ооскаш, Кызылдың башкы кол-еджинге күш-культура башкызы бергежилди чедип алыр дээш өренип кирген. “Сөөлгү курска өренип турумда, чушкунмга адага үнүп келген. Кезиштин оонда чүнүмче халдавыр кир-ен соонда, кылаштап шыда-вас

апардым. Хеп-хенертен кылаш-таар арга-шинээм чок апаргаш, ада-иениң, дуңмаларымның сагыш човаашкыны эвес болза, муңгаранчыг кара бодалдардан үнерим берге-ле турган боор. Алды чыл ишти ыглап-сыктап чыткан мен. Чоорту олуруп, эмнээшкин гимнастиказын кылып, чуруттунуп, аргыттынып, шүлүктөр-даа чогаадып эгеледим. Авам аргаан чүүлдеримни садып турган. Коляскада олурпканымдан бээр 16 чыл чеде бердим” – деп, ол сактып олурар. Сайгарлыкчының салым-хуузу чеже-даа берге болза, ундаралга алыспас, хөглүг, оюн-баштак чаңныг кижиге болду.

Чээрби харлыг хып дээр аныяк кыска ол аажок улуг согу болбайн аан. Өнүң ээзи Михаил хөй чылдарда ынак эжин кагбайн, деткип чоруур. Михаил эмнел-геде таңныыл, хостуг үезинде таксини-даа башкарыптар. Кады чурттаанындан бээр 6 чыл чеде берген.

Кырган-ава-зы уйнуун бичиизинден-не аргыттынарыга өөредип каан. Бирги класс-чы Ариана хол хаптарын, моюн ораар-ларны бодун-га аргып алыр турган. Ол ус-шевер кырган-авазының дам-чыткан салым-чаяанын улаш-тыр 6 харлыг уруу Лилианага өөредип эгелээн. Уруунун байырлалдарда кедер наци-онал хевин бодунуң чогаадык-чы көрүжү-биле даарап берип турар.

Ариана Абузаровна Ак-Довурак хоорайның инвалидтер ниитилелиниң даргазы. Ол чүгө хоорайның эвес, а республи-када коляскалыг харык-шинээ кызыгаарлаттыг кижилерни эвилелдеп, интернетте соци-ал четкилерде бөлүктөрү тургузуп, оларның-биле хүн бүрүдө харылзажып, арга-сү-мезин кадып турар. Эш-өөрүн

спортчу маргылдааларже, кон-церт, мөөрейлерже хаара ту-дуп, бодунуң үлегер-чижээн көргүзүп чоруур. “Кылаштаар арга-шинээ чок апарган улус эге дээрзизинде сагыш-сеткил дойлушкунунга алзып, унда-рап, чонче үнеринден ыядып, бажыңыңа чыл-чылдары-биле олуруп бээр. Бо берге байдалдан оларны үндүреринге эвээш эвес үе херек. Майда коляскалыг эш-өөрүмнү Ак-Довуракче чалап, удур-дедир концерт көргүзүп, ажит-чажыт чокка чугаалаш-ты-выс. Чылы бээрже кожууннар-да эш-өөрүвүсче аалдажырын уламчылаар бис. Оларның ара-зында “алдын” холдуг, спорт мастерлери дээш кандыг салым-чаяанныг улусту чок дээр” – деп, сайгарлыкчы чугаалады.

Спортка ынак сайгарлыкчы Крымга Бүгү-российжи күш-куль-тура болгаш спорт фестивалы-га, Иркутскиге спартакиадага

Өнүң ээзи Михаил биле уруу Лилиана.

идепкейлиг киришкен.

Холу чөмзиг Ариана аш-чөм кылырынга, огородундан ажаап алган ногаазын дузаарынга, кат-чимистен варенье хайынды-рарынга ынак. Уруу авазының кылган чеми өскелерден амдан-ныг болурун бо-ла чугаалаар.

Сайгарлыкчы Кызылга хол-биле башкарылгалыг автома-шинаны мунуп өөренип, октябрь айда чолаачылар шынзылгасын алган. Ак-Довурак – Кызыл ара-зынга чолаачы болуп күзелин че-дип алыр дээш, үезин-даа, акша-

төгерин-даа харамнанмаан. Ав-томеханик өөрлери Айдың, Хүреш ооң автомашиназын хол-биле башкарып кылдыр эде кылып бээр деп турар. Чүге дизе чолаачылар чай чок апарганда, ол хүндүс боду машиназын мунуптар.

Ариана Хертек келир чылын диспетчерскаяны аңгылаары-биле хериминиң иштинге ба-жыңчыгаш тудуп алыр деп турар. “Лизинг-биле чаа 5 автомаши-наны чээлиге алыр бодалдыг мен. Ынчалза-даа банкылар харык-шинээ кызыгаарлыг болурумга ийикпе чээли бээрин-ден ойталаксаар. Оон аңгыда чолаачыларның айыыл чок чо-руун хандыраары-биле автома-шиналарга тускай программаны тургузар күзелим база бар. Интернет садыгларда ооң өртээ – 78 муң рубль. Күзеп турда, чоорту ажыл-херээм шуудай бээринге бүзүрелим улуг” – деп, Ариана планнары-биле үлешти.

Хөй-ниитичи, спортчу, ус-шевер сайгарлыкчы кезээде ди-лээшкннерде болгаш интернет четкизинден солун чаа чүүлдерни номчуп, өөренип турар. Чоокта чаа холдун дыргактарын хевир-леп кылып, аянын кылдыр угул-залай аарак будуурунга өөренип алган. Шүлүк бижиригге ынак болгаш, меңээ каш шүлүктөрүн база номчуп берди.

“Довезу.ру” такси чагыдар черниң чолаачылары Ак-Дову-рактың Өг-бүлө болгаш ие-чашка дуза чедирер төвүнүн, социал байдалы нарын өг-бүлелерниң уругларына Чаа чылда Соок-Ирей, Харжыгаш кылдыр кет-тинип алгаш, байыр чедирип, деткичилеп база турар. Ариана Хертек бодунуң талазындан чолаачыларының профессионал байырлалында оларга байыр чедирип, шайладыры чаңчыл болган.

Харык-шинээ кызыгаарлат-тыг кижилер аразында боду-нуң мергежилдинге, сонугалыг-га бердингенер эвээш эвес, амыдырал-чуртталгазында бергедээшкннерге таварыш-са-даа, аңаа торулбайн, тура-соруунуң быжыын, идепкей-жизин көргүзүп, ажыл-херээм ажыдып ап турарын көргөш, кижиге чүгө магадаар.

Амыдыралда бичии-ле бергелерге таварышкаш, каң кадык-даа кижиге холу салды-нып, арага-дарыже сундугуп азы чер кезип чоруп бер-ген улустарга бо чүүлүмнүң маадырының амыдыралга ынаа, чуртталгага быжыг ту-руштуу үлегер-чижек.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Чуруктарны өг-бүлө архивинден алган.

“Өг-бүлө фермазы” программа

КЫЗЫМААНАН – ЧЕДИИШКИННЕРЖЕ

Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

руллар садтарының болгаш колаларның столоваяларына кирип турган. 2015 чылдың ноябрь 20-21 хүннерде Кызыл дорайга эрткен “Чаңгыс суур чаңгыс бүдүрүлгө” деп губер-тор төлөвилели. “2015 чылдың үннелдери” деп делгелгеге Орлан Балчийниң бүдүрүлгөзи киришкен, ооң дипломантызы аңналга төлөптүг болган.

Болбаазырадыр сүттү боду дүрбөс болза, ооң ажыл-агы-ының моон соңгаар хөгжүүрү ерге дээрзин Орлан Болат-вич билгеш, бодунуң саар тек коданын тургузар дээш, кылдап эгелээн. Маңаа база

ол кожуунуң удуртулганын, Көдээ ажыл-агый яамызын улу деткимчезин көрүп, “Өг-бүлө фермазы” деп программа езу-гаар 4 сая 750 муң рубльди саар инек коданы садып алырынга алган. Эки шынарлыг сүткүр симменталь уксааның инектерин садып алыр дээш, Сибирьниң мурнуу девискээрин бир кыл-дыр кезээш, ындыг инектерни Хаксияның Таштып райондан тып алган. Бирээзиниң-не өртээ ортумаа-биле 80-90 муң рубль, боос 20 хунажыны 2017 чылда садып алган. Кажая-хорааны сүт болбаазырадыр пунктунуң девискээринге баш бурунгаар ту-дуп каан болгаш, хунажынары

эки азырал-хайгааралга тургаш, 20 бызааны төрөөн, оларның 18-зи онча-менди доругуп өскөн. Инектерни болгаш бызааларны эрткен чайын Ажыг-Суг аржаан-дан ырак эвесте оът-сигенниг Шөгүрге семиртир одарладып чайлаан. Амгы үеде оларның деңгели дыка шыырак.

Инектерни ийиги удаа төрү-дер дээш, Таңды кожуунуң Ильинкада тараачын-фермер ажыл-агыйдан аныяк буга садып алгаш, оларга эдериштирерге, боозавайн барганнар. Ам кан-чаар, Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалыкта “Племсер-вис” деп кызыгаарлаттыг хары-салгалыг ниитилеп-биле

харылзашкан. Ол бүдүрүлгениң ажылдакчылары келгеш, инек-терни база катап тарып бооза-дыр ажылды чоруткан. Чоокта чаа оларның боозаанын УЗИ аппарат-биле хынаарга, 5 инек боозаваан боорга, база катап тарып боозадыр ажылды кылган.

Амгы үеде Орлан Балчийниң коданында ниитизи-биле 48 инек бар, оларның хөй кезии сүткүр симменталь уксааның инектери. Бодунуң саар инек коданы сүт бүдүрер болгаш ону болбаазы-радыр ажылды сайзырадырынга дыка дөгүмнүг боор деп ол санап турар.

“Өг-бүлө фермазы” програм-маның эки талазы – 10 чыл дур-гузунда ону орулгалыг кылдыр сайзырадыптар болзумза, саар инек коданы садып алырынга меңээ бергени 4 сая 750 муң

рубльди күрүнеге дедир эгит-пези – деп, Орлан Болатович чугаалады. — Тургузуп алган ферманың ынчан бүгү өнчү-хөрөңгизи-биле хуужудуп ап болур мен”.

Бир-тээ ону сегирип ал-ган болганымда, өг-бүлөм, төрөлдөрүм-биле улам кызып ажылдаар мен деп ол чугаалап турду.

Орлан Болатович Балчийниң мурнунда бүдүрер ажыл-үлө-ле хөй. Чижээлээрге, 54 га черни арендага алган, аңаа тараа аймаа, хөй чылдыг сиген, карто-фель тарыыр. Хову ажылдарын-га херек машина-техника аймаан база ол четчелеп турар. Ооң чедишкннери – кызымаанда.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттырган чуруу.

Ачы-дуза акциязы

УРУГЛАРГА ЧЫЛЫГ ИДИК-ХЕП

Кижизидикчи башкы Саяна Шаңгыр-оол.

Улуг-Хем кожууннун Өг-бүлө болгаш ие-чашка дуза чедирер төвүндө 11 уруг доктаамал чуртта-вышаан өөренип, а 15-и хүндүскү үедө кээп турар. Хөй ажы-төлдүг болгаш социал байдалы нарын өг-бүлелерниң уруглары кижизидикчи, психолог башкыларның хайгааралында.

Уруглар онаалга кылган соонда, хостуг үезинде аңгы-аңгы бөлгүмнерже барып, чуруттунуп, дааранып, саазын-

биле аң-меңнер дүрзүлерин кылып турар. Дыштаныр делгем өрээлде парта биле сандайлар, улуг телевизор, чымчак диван бар. Холу чемзиг поварлар уругларга хүнде 5 катап хоолулуг аш-чемни белеткеп турар. Четвергте балык мүнүн менюзунче кириген. Чайгы дыштанылга үезинде төптүң хүндүскү лагеринге спортчу маргылдааларны, концерт, оюн-тоглаа органиастаары чаңчыл болган.

Кожуун, сумуларда арагаже сунду-

гуп, ооңуламындан ажы-төлүнче чогуур кичээнгей салбас өг-бүлелерниң бары чажыт эвес. Ол ышкаш ажыл-агыйлыг-даа болза, амыдырал байдалы нарын өг-бүлелер база бар. Оларның ажы-төлүн төптүң ажылдакчылары хайгааралга ап, ада-ие-биле кижизидилге ажылын чорудуп, арга-сүмезин берип турар.

"Моң мурнунда чылдарда төптүң оран-савазы сериин турган. Чылыдылга системазының капитал септелгезин кылган соонда, дыка чылыг апарды. Ам өрээлдерниң соңгаларын ажыдып алганывысты көрүп тур силер. "Чылыг идик-хеп-биле үлеш!" деп ачы-буян акциязының ачызында социал байдалы нарын 28 өг-бүлөгө болгаш 41 чаштарга чылыг идик-хепти үлөдүвиз. Деткичкелеривиске четтиргенивисти илередип тур бис" – деп, кижизидикчи башкы Саяна Шаңгыр-оол чугаалады.

Улуг-Хем кожууннун Өг-бүлө болгаш ие-чашка дуза чедирер төвү кожун чагыргазының өөредилге, социал политика, кадык камгалап, ажаалда-тежээлде килдистер, кожунда уруглар эргелериниң талазы-биле төлээ, полицияның назы четпээннер-биле ажылдаар килдизи-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар.

"Чылыг идик-хеп-биле үлеш!" деп ачы-буян акциязынга ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилел, «Чоннун оолдары» хөй-ниити шимчээшкени, Улуг-Хем кожууннун чагыргазы, Шагаан-Арыг хоорайның школалары, хуу сайгарлыкчылары, энерел сеткилдиг чурттакчылары катчып, төптүң уругларына чылыг идик-хептерни чыып берген.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Авторнун тырттырган чуруу.

ОБЯ-ның кичээнгейинге!

ШАҢНААН БЕ?

Үш чыл бурунгаар Бай-Тайга кожунун Кара-Хөл сумузунун девискээринде Кара-Хөл хөлге коргунчуг озал-ондак болган. Он ажыг кижиле хемеден аңдарылгаш, сугга дүшкен. Кара-Хөлдүң күдээзи Владимир Моңгуш дүмбүн караңгыда эштип, шымнып тургаш, он ажыг кижини сугдан уштуп, амы-тыны алган. Бир кижиниң мөчүзү олчаан ты-вылбаан дээр чораан.

Озал-ондак болган дүнениң эртенинде хүн үнмээнде аалымга дуза дилеп кээрге моторлуг хемемни ажылдаткаш, хөл өрү өскээш, мен база дилежип дузаны чедирдим. Владимир Моңгуш кижилерниң амы-тыны камгалап, маадырлыг чоруун көргүскенин ол үедө меңээ кым-даа чугаалаваан, дыңнаваан мен. Ол дугайында сөөлүндө билип алгаш "Шын" солунче бижи олурарым бо.

Владимир Константинович Моңгуш Кара-Хөлге сугга дүшкен кижилерниң амы-тыны камгалаан дугайында Россияның Оңза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелелинге бо таварылганы үе-шаанда дыңнаткан ирги бе? Маадырлы чоруу дээш ону шаңнаан бе? Эрес-диди маадырга ат-алдар албан турар ужурлу дээрзинге бүзүрээр мен.

Максим ИРГИТ
Кара-Хөлдүң хемечизи

Херээженнер шимчээшкениниң 90 чылы

АВАЛАРНЫҢ ИДЕПКЕЙИ-БИЛЕ

РФ-тиң Херээженнер эвилелиниң сүмези-биле амгы үедө Россия деңнелдиг чараш байырлалче шилчий берген Иелер хүнүн ноябрь 25-те демдегеп чаңчыга берген бис. Баштай чүгле регионнарның херээженнер эвилелдеринге база оларның иштинде чөвүлелдерге эртип турган.

Ие-херээжен кижиниң күчү-күжүн, ниитилелге ужурудузанын «Ава кижилер бир холу-биле кавайда чаш уруун, а өскези-биле бүдүн бөмбүрзекти чайгап орап» деп бир өндүр угаанныг кижиниң сестери херечилеп турар.

Өг-бүлениң быжыг, демниг чоруу, херээжен кижиниң ниитилелге ролу, ие-чаштың кады, келир үези, харысалгалыг ада-ие деп угланышкынның ажыл-чорудулгазын Тываның Херээженнер эвилели бо чылын чон аразына ажыл чорудар комитет тургустунган соонда калбаа-биле эгелзэн. Ол бүгүнү херээженнер шимчээшкениниң 90 чыл оюн төлөпиг уткуулуңар деп кыйгы-биле чорудуп келген.

Тываның херээженнер шимчээшкени ажыл-ижи-биле сураглыг төлөпиг кыстарының, төөгүнүң арыннарында мөзүлүг маадырлар болуп арткан херээжен удуртукчулар, активчилер дугайында төөгү материалдарын чыып, оларның адын меңгежидери-биле улуг ажылдар бо эвилелде чоруп турар.

Херээженнер ажылының баштайгы удуртукчуларының бирээзи, хүрүнениң билдингир, көскү ажылдакчызы Бай-Кара Шожульбеевна Долчанмааның 100 харлаанынга төрзэн суурунда Баян-Кол ортумакашколазынга ооң адын тывысканы база күш-

ажылдың маадыры, Маадыр ие Үрүлө Шыраповна Канданнның 100 харлааны-биле Бай-Тайга кожунга республика чергелиг хемчеглерни эрттиргени, Тес-Хемниң Ак-Эрик сумузунун хүндүлүг чурттакчызы, төвежи, 24 уругну азырап өстүрген Маадыр ие Хүлер Норбуевна Сыраттың дугайында сактышкын кезээзин бедик шынарлыг демдеглээни онза. Тусчерлерниң херээженнер чөвүлелдериниң үлөгер-чижектег ажылдары кылдыр демдеглеттинген. Республиканың бүгү булуңна-рында херээженнер шимчээшкени-

нинге үлүг-хуузу кириштирип келген эрес-кежээ эилерни илередип, оларның үлөгерин амгы салгалга таныштырап ажылдар чоруттунуп, 2019 чылда Тываның херээжен чонунун юбилейлиг съездизинге чедир эки үрө-түңнелдерлиг ажылдаарына Херээженнер эвилели бүзүрелдиг.

Россияның Херээженнер эвилелиниң хөй-ниити органиастааның регионалдыг салбыры Тываның Херээженнер эвилели бүгү делегей болгаш Россия деңнелдиг улуг чыыштарга доктаамал кирип келген-

нер. Республиканың массалыг информация чепсектери-биле сырый харылзаалыг ажылдап, оларга медээлерни дамчыдып, база Россияның 86 регионунда эш-өөрү-биле чаңгыс эпсеткилдиг харылзааны быжыг тудуп турарлар.

2018 чылдың июль 1-де Хакасияга эрткен Сибирьниң үндөзүн херээжен чоннарының конференциязына Тываның херээженнер эвилелиниң делегациязы киришкеш, эки түңнелдерлиг ээп келгеннер. Ооң соонда сентябрь айда Санкт-Петербург хоорайга болган бүгү делегейниң

херээженнериниң Евразийжи шуулганына Тывада Херээженнер эвилелиниң даргазы Людмила Салчак төлээлп четкен «Херээжен чоннун кадыкшылы. Алдын вектиң мөңгүн назыны деп дискуссияга киришкеш, кадыкшылды камнап, баш удур эмчи хыналдаларын өй-шаанда эртип турарының чугулазын, арага, таакпының хоразының дугайында өөредиглиг семинарларны ада-ие чыыштарына суртаалдап турар.

Ноябрь 12-14 хүннеринде Москвага Россияның Херээженнер эвилели волонтерлар (эки турачылар) чылында өг-бүлө, ада-ие, чаш ажы-төлдү камгалаары-биле деп семинарны эрттирген. Чурттуң аңгы-аңгы булуңнарындан россияжи авалар кээп кирип, боттарының арга-дуржулгазын солукканы база онза болган. Ол ажыкты семинарның ажылынга ТР-ниң Херээженнер эвилелиниң харысалгалыг секретары Ольга Дондуй кирип, эвилелдиң амгы байдалын таныштырып, чогаадычы уран арга-биле шеверлээн ажылдарын база сонуграткан.

РФ-тиң Херээженнер эвилелиниң даргазы Екатерина Лихова ырак Тывадан келген төлээни бедии-биле үнелзэн. Өске регионнардан келген 40 ажыг киришкеш база чылыг сестерни чугаалап, арга-дуржулга солукканы кады ажылдаарын, Тыва чуртунга аалдап кээр күзелин илередип турганнар.

Авалар хүнүнүн бүдүүзүнде Тываның херээженнер болгаш адаалар эвилелдери демнежилгаш, Кызылга ноябрь 24-те түңнел конференцияны эрттирген.

ТР-ниң Херээженнер эвилелиниң парламента албаны

“Уруглар спорту” төлевилел

СПОРТЧУЛАРНЫ МӨӨҢНЭЭР ТӨП

Өзүп оран салгалдың кадык-шылгазы болгаш кадык амыдырал культуразын хевирлээр сорулгалыг “Чаңгыс демниг Россия” партиязының “Уруглар спорту” деп төлевилелиниң ажил-чорудулгазы республикада уламчылавышаан. 2014 чылда эгелзэн төлевилел боге чедир регионнарда школалар чанга стадионнарны тудуп, чаа спорт залдарын ачыдып, спорттун аңгы-аңгы бирлеринге хөй-хөй маргылдааларны тирип, школаларның спорт залдарын арттып эгелзэн.

Тыва Республикада ниитизи-биле албан черин хаара туткан. Көдээниң 5 албан черинде 100 спорт залы бар. 14 чылдың планы-биле 10 ниити өөредилге албан чериниң спорт залдарына капиталдыг септелгелерни алган. Көдээ черлерде капиталдыг септе негеттинип турган спорт залдарның 7 хуу баткан. 17 школа чанының спорт залдарын чаарткан. Түннелинде 133 школаларга спорт залдарын тургуз херексел 11,7 хуу эвээжээн. Тес-Хем суунун Кызыл-Чыраа школазынга садыгның оран-савазын спорт зал кылдыр эде кылган. Ол ышкаш 5 планы спортчу дериг-херексел-биле дырган.

2016 чылда 24 спорт залга септелерни, 4 школаның спорт залдарына 72 муң рубльге спортчу дериг-херекселди саткан.

2017 чылда көдээниң 12 ниити билгилан черлериниң спорт залдарына капиталдыг септелгелерни чоруткан.

2018 чылда республиканың 18 көдээ планын спорт залдарына ниитизи-

биле 32872,4 муң рубльге капиталдыг септелгени планнаан (31 228,8 муң рубль федералдыг, 1 643,6 муң рубль республика бюджетинден). 18 көдээ школаның 10-ну бичии сумулар школаларына хамааржыр. Школаларга чүгле септелге ажилдары эвес, спортчу дериг-херекселдер садары база көрдүнгөн.

Ноябрь 24-те Би-Хем кожуунун Хадын сумузуңуң школазының чаартынган спорт залының байырлыг ачыдышкыны болган. Аңаа ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентиниң) Даргазы, “Чаңгыс демниг Россия” партияның регион салбырының секретары Каң-оол Даваа база “Уруглар спорту” деп төлевилелдин регионда координатору ТР-ниң Дээди Хуралының депутады Александр Санчат киришкен.

Каң-оол Даваа тус чер чурттакчыларынга байыр чедиргеш, чаартынган спорт зал аныяктарның база бир чыгыр чери болур дээрзин, ол ышкаш тус чер чурттакчыларынга спортту сайзырадырынга, кадык амыдыралды суртаалдаар төп болур дээрзин демдеглээн.

Бо спорт залы “Уруглар спорту” деп төлевилелдин 17 дугаар чаартынган оран-савазы болуп турар.

Дараазында сумунуң сайзыралына кириген үлүг-хуузу, шылгараңгай ажил-ижи дээш сумунуң шылгараан идек-кейжилерин Тываның Дээди Хуралының хүндүлел бижиктери болгаш Дээди Хуралдың Даргазының өөрүп четтиришкени-биле шаңнап мактаан. Ол ышкаш школаның коллективинге белек сертификаттарын тывыскан.

Шаңнал-мактал тыпсыр езулал төнерге байырлалдың киржикчилери чаартынган спорт залга спортчу оюннарга киришкенер.

Ол-ла хүн депутаттар Хадын сумузуңуң социал объектилеринге четкенер. Уруглар садының, ажаалда-тежээлде төвүнүң коллективтери-биле ужурашкаш, оларның ажил-агыйын, кышкы одалга сезонунга белеткелин, чеже хөмүр-даш белеткеп алганын дээш өске-даа айтырылганы чугаалашкан.

Көдээ школаларның спорт залдары чүгле школачыларның кичээлдээр чери эвес, спортка хандыкшылдыг кижилерни мөөңнээр база спортчу янзы-бүрү хемчеглер, маргылдаалар эртер төвү болган.

Алдынай СОЯН.

Тыва үндезин культура төвүнүң ажилдачылары Моолдун Ховд хоорайда чурттап турар Донгак Эрденениң өөнге хөрүк аждар, өскээр чугаалаарга, сыр (сыры) кагар ёзулалды бижидип алыр сорулга-биле аалдап чораан.

Эрдене – чолаачы киж. хөрүү адазындан дамчып генден бээр 50 чыл болу-ген. Сыр кагар ёзулалды кылып чораанын, ооң өгезинде эр хиндиктиг кижиге чаңчыл дамчып келгенин аалаан. Ол ёзулалдың кол азы – өгдө аарыг киж барза, ону эмнээр, хоочузуң гедери.

Ёзулал кылырынга баш унгаар белеткенип алыр. Өүш чула кывыскаш, чула үзүнүң чанынга аш-чем жизин салгаш, айдыс чытдырып каар. Бирги чула дене акыйның ачазының турбаазында (бурган шинде), ийгизги өгнүң ээзи дене акыйның болгаш ооң өгезиниң бурганының мурнунушкучула хөрүктүн ээзиниң азы. Хөрүк ээлиг боор дээни өг ээзинге улуг огулдузала-турар. Артышты кывыскаш, даштын огул артыжаан.

Эрдене акый: «Очаланда көктурбаан деп бе – артыш, ошт, ыаш. Артыш очалан егейни өөртүп турар. Ам бо-лда. Ковд аймакта чаңгыс-хөрүк-тур. Одун кыпсып, изи-тур мен» – деп чугаалады. Хөрүктү чүүден кылып тура-ры – деп айтырдывыс.

Ыаш алгый, тулуптап-ган хүрөң өшкүнүң кежин-кылып. Иштинде үш банза ортузунда алгыны кыска-ле-дир, хөй үндүрбес деп. Хөрүктү чүктөп чоруур улустуң эзи бо, чүге дизе айның чаа-19, 29-та одап, бак чүвени адып, ажи-төлү дээш буян ирип мындыг, оон башка

СЫР КАГАР ЁЗУЛАЛ

хөрүк чоруй баар.

– Бо ёзулал хамнарга хамааржыр бе?

– Чок, хамаарышпас. Дарган кижиниң хөрүк аргадаары бооп турар.

Өгдө ийи изиг-демирде от хып турар. Бирээзинде пашта тип каан чем, өскезинде хөрүк-биле хөгжүдүп турар от хып турар. Эрдене акыйга аалдың улуг уруу аякта кудуп каан сүт дээжизин тутсуп берди.

Сүт дээжизин тудуп алгаш, Эрдене акый өгден үнгеш, даштыгаа сүдүн өргүп:

– Өршээ, Хайыракан, Бай Алтайым, Алдын делегейим, азыра, авыра, өршээ, ура Хайыраканым! Түмен чаяачы, түмен чаяачызы кежээ азыраңар, өршээңер, Хайыраканым! Дээр көргөн бедик Алтайым, удур көргөн улуг Алтайым, Хайыракан байырла, азыра, авыра, өршээ ура!... – деп, йөрээл салды.

Эрдене акыйның уруу аякта шай дээжизин ачазынга сунуп бээрге, ол өгдө күңгүрбааже, одунче шайын өргүп:

– Соо, Хайыракан байыртла! Беш чүзүн тарааңарның чеминден үнген кадыгжымче карагажы четтирип алыңар, Хайыракан байырла! – дээш, сүдүн чажып чалбарды.

Хөрүктүн кырынга чаламаларны хөрүктүн бурганынга өргүп баглап каан. Саазын акша салып каан, ол болза хөрүкке келген улустуң өргүлү. Хөрүкке салган чигирзиг чем, ак чем дээ-жизи база бар.

Ол аразында хөрүктүн одун чиңгелей чээргеннеп каан ыаш-биле кыпсып каан. Ону хөрүк-биле хөгжүдүп турар. Эрдене акыйның огул ёзулал төнгүжеге акыйның огул хөрүктү баяп оран. От чалбыраашталып хып эгелээр, отче немей хөмүр са-

лып каар, ынаар калбак демирни сугар. Хөрүктүн одунуң чанында демир хумунда артыштыг суг бар. Аңаа сүттү Эрдене акый немээш, шопулак-биле былга-ды, ол дээрге савада белеткээн сугну сүт-биле агартып турары боор чүве-дир.

Отта демир изип турар аразында Эрдене акый сырны кагар демирже ак сүттү шопулактааш кудуп турар, ол дээрге сыр кара черге барбазын дээни ол.

Чүгле ёзулалга ажыглаар масказын аякта ак сүтче суккаш, белеткеп салып алган.

Демир кып-кызыл өңнүг апаары-билек-ле, ону оттан ужулгаш, маска-биле хаптар. Оттун көзү он чүкче кызаш дээн соонда, долгандыр улусче чаштаар. Ол дээрге-ле арыглап турары ол. Көстүн изии чеже-даа күштүг болза, ол кижиниң кезин чивес, хеп өрттенип болур. Ону Эрдене акый мынчаар тайылбырлап турар: «Өгден, өгнүң иштинде кижилерден хамык бак, човулаң көс-биле адырлып турар». Сырны хап турар үеде өгдө улус «Курай, курай!» деп чалбарып олурар. Ол изиг кызыл демирни савада артыштыг сугже суптарга, суг кызыл өңнүг болу бергеш, хайнып эгелээр.

– Сыр хап турда, чүнү бодаарыл? – деп айтырарывыска,

– Кежик-буян келзин, аарыг, човулаң чок болзун деп. Ам бо өгдө бак чүве турган болза, ол өг долдур көс-биле үне берген. Сыр хап турар кадыг демирни өске каяа-даа ажыглап болбас – деп, Эрдене акый харыялады.

– Сыр кагар ёзулалды Ховдуда чүгле Донгак сөөктүг киж кылып. Донгак кижилер үүле кылырда, демирден эгелеп кылып турбаан бе, хая-даштан демир үндүрүп эгелзэн киж турбаан бе. Бо хөрүкке киж бүрүзү дег-

бес, ажи-төлүмден өске киж дээп болбас.

Эрдене акый хөрүктү үш каттап каккан соонда, ажыглап турган кыскажын, масказын, калбак демирни от кырынга артыжааш, оттун бетинге ак кидисти чаткаш, тейлээн. Тейлээн соонда артыштыг суга чунган.

– Артыштыг суг-биле чүге чунарыл?

– Аршаан демирни отка быжырып, кандыг-даа бак чүве чок кылып турарывыс ол. Чунган суун аштавас, кижиниң бодунга сиңер болуп турар. Кижиниң бодунга сиңерде, чап-чаа сыр каккан дерни чуп, үстүп, ооң иштинде бак чүвезиниң дөзүн адыргаш, аржаан кылып алгаш, сүт кудуп агарткаш, чунгаш, ижерге ижин-баарга эки. Шагда аарып турган черин чуп аарга, база эки бооп турар. Хөрүк-биле кожуунга улуска дуза чедирип, аарыг-човаг болбазын деп, аятка, тевеге, тергеге чүдүртүнүп алгаш, сыр хап улусту эмнеп чордум... Сыр хап турар черниң кайда турарын Моолда төөгүчүлөр кээп сурап, тыппайн турар.

Өггө орган уруглар, аалчылар, улуг кижилер шупту аржаан-биле чунган соонда, кежээки чемни чип, бо ёзулалдың

төөгүзүн, ханы утказын сонуургап чугаалаштывыс. Бо интервьюда Эрдене Донгак акыйның чугаазын хевээр арттырган бис Эрдене акыйның ада-өгезинден дамчып келген солун, мерген угаадыглыг төөгүлерин дыңнап, магадап турувуста кежээ дүжүпкен. Чугаавыс адакталып эгелээр билек, Тываның алдарлыг артизи Айдаш Барың-маа база Тываның уран чүүл колледжиниң сургуулдарының «Чаңгы-Хая» бөлүү өгнүң элдеринге, аалчыларынга Моолда, Кыдатта тываларның ынак ырызы «Ээви хемни» бараалгадып бергенер.

Үе-дүптөн адазындан оглунче дамчып келген ёзулалды көрүп, чеже чүс, харын-даа мүн чылдарже бурунгаар эглип келген ышкаш болган бис. Моолда чурттап чоруур төрелдеривистиң аныяк салгалы тыва дылын утуп бар чыдары харааданчыг. Ынчалза-даа ёзу-чаңчылдарын сагып, адазындан оглунче, иезинден уруунче дамчыдып, хевээр артырып турары өөрүнчүг.

Айрана ЧААЖЫТМАА,
Борис МОНГУШ,

Тыва үндезин культура төвүнүн специалистери.

Ховар салым-чаян

К.М. ДАНЗЫН:

«СӨГЛЕТТИНМЭЭН ЫНАКШЫЛЫМ»

Композитор Кертик-оол Максимович ДАНЗЫННЫ танывас кижы ховар. Тыва телевидениениң «Хөгжүмнүг байыр» дамчыдылгазынга ооң ырларын бо-ла дамчыда бээр, боду база артистер-биле ырлап үнүп кээр, а сөөлгү үеде «Чечек-Саян» ансамблиниң хоочуннары эш-өөрү-биле сценаже удаа-дараа үнүп турар апарганнар болгай. Республика чергелиг янзы-бүрү ыры мөөрейлеринге Кертик-оол Максимович чаа ырыларын доктаамал кириштирип, шаңнал-макталдыг черлерни ап турары өөрүнчүг. А ырылары дыка дүрген негтереп, чурттакчы чоннуң болгаш ыраажыларның улуг сонуггалын болдуруп турар. Шынап-ла, бөгүн Тывада чурттакчы чон ортузунда ол дег ат-сураа алгаан композитор-даа чок боор ийин. Ооң чылдагааны чүдөл? Мен бодаарымга, кижиниң чончу мөзү-бүдүжүнде, сагыш-сеткилиниң байлаанда болгаш бургандан салым-чаян-нында.

Бо хуннерде Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, хөй чараш ырларның автору композитор К.М. Данзын «Сөглеттинмээн ынакшыл» деп юбилейлиг концертин чонунга бараалгадыры-биле белеткеп турар. Уран талантызының мөгейкичлери ону четтикпейн манап турар. «Шын» солуннуң номчукчуларының аразында база Кертик-оол Максимовичиниң ырларына ынактар кайы хөй болгай. Ынчангаш ынак композиторувусту интервьюже чалап, чугаалаштым.

— Кертик-оол Максимович, юбилейлиг концертиңерни чүгө «Сөглеттинмээн ынакшыл» дээниңерниң ужурун даап билип ор мен. Ынчал-за-даа солунуvus номчукчуларыңа силерниң сөзүңер, тайылбырыңар солун боор деп бодап ор мен.

— Кара-кыс Номзатовна Мунзуктуң «Сөглеттинмээн ынакшыл» деп шүлүүн бир дугаар номчааш-ла, сагыш-бодалымга ала-чайгаар аялга төрүттүнген чүве. Назынымда бир-ле дугаар бижээн ырым ол-дур. А бо чылын К.Н. Мунзуктуң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл ою болгай. Мен бодум база мугур харлап, 70-неп турар мен. Буянныг артизиви Кара-кыс Номзатовнаның сөзүңге аялга чогаатканым соонда, ыры-хөгжүм амыдыралымның чамдыг, утка-шынары апарган. Ынчангаш аңаа өөрүп четтиргенимниң демдээ — сөглеттинмээн ынакшылымны илередип, бо концертимни кайгамчык ыраажы, шүлүкчүнүң чырык ову-хевиринге тураскаадып тур мен. Оон аңгыда чонумга, ада-иемге, акы-угбамга, эш-өөрүмге, ажи-төлүмге сөглеттинмээн ынакшылымның илерели кылдыр чаа ырыларымны бараалгадыр бодап-биле концертимни ынчаар адааным ол.

— Аялга чогаадырынче силерни ала-чайгаар албадай бээр хуулгаазын күш чүдө деп бодаар-дыр силер, Максимович?

— Аялга төрүттүнеринге хуулгаазын салдарлыг чүүл шүлүктүң сөзүглели болур. Чогум улуг чогаалчының шүлүү бе азы кымга-даа билдинмес авторнуу бе, хамаанчок. Александр Александрович Даржайның элээн шүлүктеринге аялга бижээн мен. Ол хиреде ооң номнарын туткан, катап-катап номчаан санымда-ла бирээни тып алыр-дыр мен. «Шын» солуннуң суббота санында үнер чогаал ар-нындан чаа, солун шүлүктөрү көрүп каар-дыр мен. Өвүрдөн Биче Монгуштуң, Мөңгүн-Тайгадан Өшкү-Саар Ооржактың шүлүктөрүн ынчаар тып алдым. Чогум бо концертимге оларның сөзүңге бижээн ырларымны кирип четтикпедим, чүгө дизе ыраажылар-биле ажилдаар апаар, а үе шуукызагдап келген

мындыг. Сөөлгү үеде Геннадий Дамдинович Куулар-биле сырый харылзаалыг ажилдап тур бис. Ооң шүлүктери мөңээ аажок тааржып, аялгалар төрүттүнген чүве. Ол ырларывысты бо концерттен дыңнап болур силер.

— Ыраажы артистеривистен кымнар киржип турарыл, сонугадып көрүңерем.

— Тываның Улустуң артистери Демир-оол Кежиктиг, Станислав Ириль, Анзат Куулар, Тываның алдарлыг артистери Титов Санчат, Борбак-оол Салчак болгаш хоочун эш-өөрлерим киржир.

— Чоокта чаа силер «Чечек-Саян» ансамблиниң хоочуннары өөрлериңер-биле Москва четкеш келген болгай силер. Ол дугайында сонугадып көрүңерем.

— Бүгү Россияның Пенсия фондузунуң чарлааны «Битва хоров» мөөрейинге киржип, ийи турну эртип алгаш, түңнел оюнга киржир эргени чаалап алган бис. Москва облазының Сергей Посад хоорайга 100 ажыг коллективтерниң аразындан түңнел оюнче эртери дыка берге болдур ийин. 55 хардан өрү назылыг хоочуннар аңаа киржир чүве-дир. Ол мөөрей чылдың-на эртип турар. Азия төвү Тывада шыырак коллектив бар дээрзинге мөөрейниң организакчылары бүзүрзэн, бистер шынзылга бижиктерни, өөрүп четтиришкенин база алдывыс. Тывадан орукту ажыдып каан бис деп болур бис. Моон соңгаар өске-даа хоочуннар бистиң изивис-биле уран салым-чаянын көргүзүп, ол мөөрейге киржи бээр боор деп идегеп турар бис.

Башкывыс Р.Н. Лесниковтуң ажилдары биске дыка дузалыг болуп тур. Сыгыт-хөөмей-биле каттай дөрт үнге күүседир кылдыр бижип каан ояр күүседирге, дыка сонугаар боор-дур. Мишинниң «Тувинский край», Птичкиниң «Даль великая» деп ырларын болгаш тыва улустуң ырызы «Тоорук-туг долгай Таңдым», «Тожунуң чурумалдары» аас чогаал күүселделерин көрүкчүлөр магадал-биле хүлээп алыр чорду. Москваның Гнесин аттыг уран чүүл академиязының башкызы Т.А. Малышева, Россияның Пенсионерлер эвилелиниң даргазы Владимир Клоцкий олардан чылыг сөстөрү дыңнап, өөрүп

четтиришкени бижиктерин алдывыс.

— Тываның Композиторларының чогаадыкчы эвилелиниң көжигүнү болгай силер, ол хөй-ниити организациязының ажилы кайы хире чоруп турарыл?

— Үш айда ийи катап чыгып, эвилелдиң дааскан онаалгаларын канчаар күүседип турарывысты түңнел, бот-боттарывыстың чаа ажилдарывысты сайгарып, арга-дуржулгагысты солчуп тур бис. Эң улуг ажилды хеймеривис — «полктуң оглу», аныяк композитор Томас Монгуш чүктөп турар кижы бо. Чаа ырларның нотазын парлаары, чырыкче чаа ыры номнары үндүрери, аай-дедир сургакчылаашкын, үнүшкүн кылырда, машина-техника дугуржуу дээн ышкаш, хөй-хөй ажилдарны ол шимченгир кижы болгаш, хоочуннар бистерни хилинчектеп турбас, боду шиитпирлеп кааптар, магалыг-дыр. Мөргөжилениң аайы-биле каракка көзүлдүр ооң арга-дуржулгазы бедип келди, уран чүүл колледжинде башкылап турар чай чок хиреде хөй-ниити ажилынче үе-шакты тып, каян-даа чамам дивес, биче сеткилди-биле бистиң хүндүткеливисти ол чаалап алган. Чоокта чаа композитор өөрүм Мөңгүн-Тайга кожуунга четкеш, чурттакчы чон-биле ужуражып, концертти көргүскен улус.

— Ыры культуразын бедидип, чоннуң ырыга сонуггалын чедип алыры-биле кандыг хемчеглер алыр сорулга салдынганыл?

— Культура ажилдакчыларының хоочуннар эвилели биле кады бистиң композиторларның чогаадыкчы эвилели 40-50-60 чылдарның сурагылыг ырларының даңызын тургузуп, сөзүн болгаш аялгазын бижиткеш, караокеге күззэн-не кижы ырлап турар кылдыр негтередир сорулганы салып турар бис. Хөй чон чыылган черлерге-ле караокелеп, ырлажып турар болзувусса, чонувустуң ырыга ынакшыл, сонуггалы күштөлири чугаажок. Шаанда канчап, бистерниң аныяк шаавыста, автобуска олурупкаш, узун орукче үнүпкеш-ле, бир кижы ырлап эгелзэрге, өскелери шупту катчы бээр, орук дургаар чеже-даа ырыны ырлажып каап-

тар, үе-шак эрткени эскертинмес болур чүве-ле болгай. Культура яамызы ыры культуразын бедидери-биле улуг харысалганы ап, контролду күштөлдирип, аялга чогаадып чоруур аныяк кижилерге өөредилге семинарлары организастаарын холга алып болза эки. Композиторлар база ол ажилга идепкейлиг киржип, ыры, аялга чиңгине тыва аянын чидирбезин дээш, ажилдаар ужурулуг бис. Оон башка бөгүн аныяктарның ырлары тыва аянын шуут чидирген болурун хүн бүрүде кудумчуларда чоруп турар автобус, газельдерде салып каан кассеталардан дыңнап тур ышкажыл бис.

— Бижиттинмээн ырларыңар бар ирги бе? Чоок кижилериңерге, ада-иеңерге дээн ышкаш...

— Ада-ие темазы, ынакшыл темазы ышкаш, мөңгө тема-дыр. Эки сөс тып алзыңза-ла, бижип болур сен. А.А. Даржай биле ававыска тураскааткан ырывыс бар. Угбамга тураскаадып бижзэн мен, сөзү Алексей Бегзин-оолдуу чүве. Бичии уругларга ыры бижип көрбзэн кижидир мен. Ынчангаш чоокта чаа дугуруштувус, композитор

бүрүзү уругларга, школачыларга, аныяктарга, улуг улуска да ырларын бөлүктээш, дужаа Интернет дамчыштыр ол ырларывысты боттарывыс ортузунче тарадыр деп. Композиторлар чонувуска өрелиг болуп билип тур бис, ынчангаш шимченип ажилдаарын шимчирлээн бис. Мен база уругларга тааржыр чогаалдарды «кастынып көөр» деп бодап ол мен. 2013 чылда-ла «Эртти үем» деп ырлар номун чырып үндүрген кижидир мен. Ам база ном хире ырлар чыгы берчүве бо, электроннуг арганың болза ажыглап, сайт ажыкта күззэн кижилер компьютерды тып алыр кылдыр техниканы сайзыралын ажыглаар апаар.

— Кертик-оол Максимович, сагыш-сеткилге таалаңчак чараш ырларыңар дээш номчукчуларывыс мундан өөрүп четтиргениңерти илередириңер чөлшээр көрүңер. Бодум хуумда бисилерге «Ием күжүр куспышкаш» деп төрзэн сууруга тураскааткан шүлүүм «Тээлимге» деп чараш ыр хуулдуруп бергениңер дээ улуу-биле четтиргенимши редип, мөгөйип тур мен.

— Ырның сөстөрү мээң сетлимге аажок таарышкан, ынчангаш Бай-Тайга дугайында ыр мөөрейинге кириштирерим эки үнөлелди алган ажил чүве.

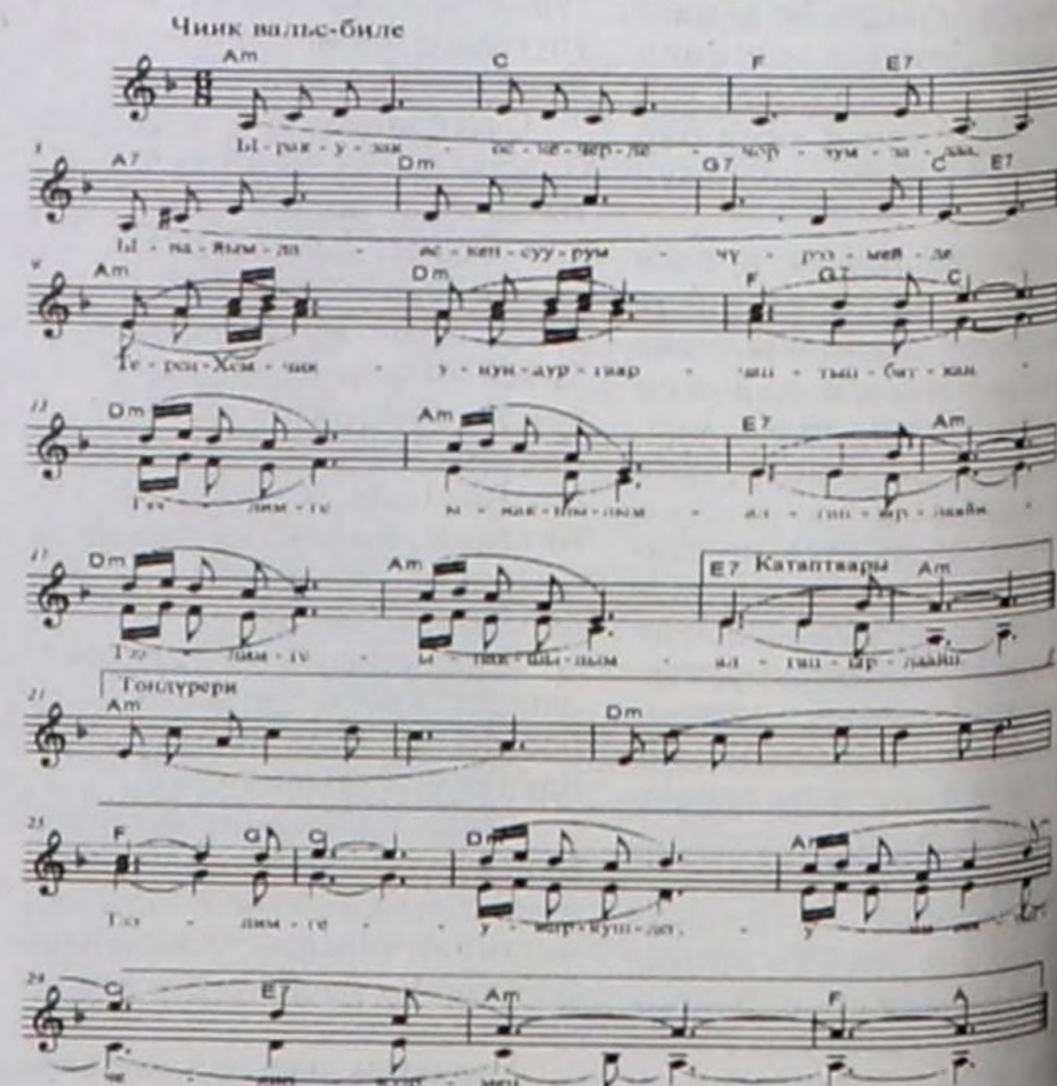
Сагыш чогаашкыны, кичээгейи дээш, ол ышкаш Тыва кайы-даа булуңунда чуртта чоруур чонумну концертим чалаар арганы бергени дээ «Шын» солунга өөрүп четтидим. Декабрың 2-де Улус чогаадылга төвүңге ужурашкыңа, байырлыг.

— Ырыга ынактар-биле ужуражыр орууңар ак-ла болзунам!

Светлана БАЛЧЫ
чугаалашкан

ТЭЭЛИМГЕ ЧЕДЕ БЭЭР МЕН

Сөзү Светлана ДАЧЫН-ХӨӨНҮҮ.
Аялгазы Кертик-оол ДАНЗЫННЫ.

Ырак-узак өске черде чорзумза-даа, Ынайымдан өскөн суурум чүрээмейде. Терең Хемчик унун дургаар чаптып баткан Тээлимге ынакшылым алгап ырлааин.

Ак-көк Хемчиим арыг чалгыы дадыктырган, Амыдырал агымында аспайн чор мен. Хөлбөң шыгың чиңгеп берген сеткил-хөңнүм Хөйүнү көргөш, каржыланып чоржай бербзэн. Ишти-хөңнүм ийлээр чыгыы саргып келзе, Ием күжүр чылыг-чымчак куспаа ышкаш, Уруг чаштан ойнап өскөн Тээлимче Ужар куш дег, уям сактып, кылайтыр мен.

Барыын-Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалык суурда Чогаадылга төвү деп аттыг уругларның немелде өөредилге чери бо чылын 50 чыл оюн демдегеп турар. Мугур байырлал таварыштыр чоокта чаа ук төпке ада-ие хуралын база эрттирген, мен хоочун башкы кижилер болгаш, аңаа база сонуга олурштум.

Өөредилге-кижизидилге талазы-бир оралакчы башкы Азията Достай-оолткен өөредилге чылында чедишкениниң дугайында ада-иелерге тыштырды.

— 5-тен 18 хар чедир 1 муң ажыг реникчи база оон-даа улуг назылыг илдиң улусту хаара тудуп, шупту 45 ты программа-биле ажилдап турар. Ада-иелер боттары-ла ажы-төлүн дил алгаш келгеш, кандыг-ла-бир түмгө бижидип, эккеп турар дээр-ле түң чедишкениниң ажылының херечи-оп — деп, башкы чугаалады.

Өөредилге-кижизидилге талазы-ле оралакчы башкы Анисья Донгагы үеде чидиг айтырылгала док-оп, «Өг-бүлеме-биле кады кылыксаар илдерим» деп анкетаны номчуп бер-ш, шынап-ла, ада-иелерниң болгаш арның ажы-төлүнүң аразында хары-ырай бергенин демдегледиле.

Чижээ: Уруг-дарыывыс күзелин чугаа-арга, «Адыр, оглум, инчеш-инчеш» дээш, олчаан сураг баар. Ынчангаш иелер ажы-төлүнүң кижизидилгезин-иччээңгей салбас болза, чылдар шуу-эрте бээр, оларның элээди назыны кшулап келгенин безин билбейн баар-ер, деп башкы чугаалады.

Өг-бүле дыштаныр хуннерде кады олап, театрлап, каас-чараш булунуг, и-агаарлыг бойдусче үнүп турар бол-тефон-биле интернетте оюннардап-жыт болгаш солун болур.

Аныяк башкы Саян Ооржактың бо-биле алырга, интернет харылзаа-да эки-даа, багай-даа чүүлдер бар-тиң ажы-төлүвүс оон амгы үениң нологияларын өөренип, өске-даа илгери ап турар болза ол эки-дир.

Немелде өөредилге төптеринде

ЧОГААДЫКЧЫ АЖЫЛДЫҢ ӨРГЭЭЗИ

Угаан сайзырадыр оюннардап ойнап турар болза эки. Чүгле ада-иелер, ажы-төлүңерни боттарыңар доктаамал хай-гаарап, чүңү көрүп, кандыг оюннарны сонугап турарын кичээңгейге ап, айтып берип турары чугула.

Немелде өөредилге төвүнде чурук бөлгүмүнүң башкызы Омак Ооржак база солун саналды кириген.

— Ачазы оглу-биле кады келгеш, чаза-ныр өрээлге сандай кылып алгаш, чоруй баар болза, кайы хире эки-дир. Чижээ-лээр, тыва чоннун эдилели «Тос-карак» бажың бүрүзүңге турбас болгай, ону чүге кылып өөредип болбазып азы «Аваңга эът доораар калбак-ыяштан чазап кыл-гаш, белекке берээли, оглум» — дээр бол-за, бичии кижичүге ынавас боор. Мындыг чогаадыкчы аргаларны ажыглаар болза, уруг-дарыг харысалгалыг-даа болур деп солун, тывынгыр-сүмени кылды.

Эрги-Барлыктан Айлаңмаа Кара-Сал ооң оглу Аңгыр Кара-Сал Кызылга «Мастерлер хоорайы» деп улуг мөөрейге киришкеш, 2-ги чергениң шаңналынга төлөптүг болганын дыңнатты. Оон аңгы-да деспи, хымыш (калгак), шопулак, тос-карак дээш тыва ойнаар-кыстарга чедир

янзы-бүрү эдилелдерни оолдар, кыстар уран шевер холдарлыг башкылар Людми-ла Айыжы болгаш Роман Донгактың удур-тулгазы-биле кылып, өөренип ап турар.

База бир чогаадыкчы ажилдап чо-руур башкыларның бирээзи Снежана Ооржакты демдегеп болур. Ол хөй чыл-дарда уругларның немелде өөредилге черинде ажилдап, тыва национал ёзу-чаңчылдарны непередип, семинар-ларны, конференцияларны эрттирип, Барыын-Хемчик кожуунга болгаш зона, республика чергелиг мөөрейлерге док-таамал төлөптүг кижип чоруур. Оон аңгыда Снежана Тараачыновна баш-кыларга хөй санныг методиктиг арга-сүмелерни бижээш.

Чонар-даштан чазап кылган ажилдар делегейде алдаржаан болгай. Бо ховар-чараш даштан янзы-бүрү ажилдарны кылып болурун уругларга өөредип чоруур аныяк башкы Сайын Күжүгеттиң ажы-лын демдегелес аргажок. Башкының өөреникчилери-биле кады кылган ажил-дары уругларның өөредилге төвүнде музейниң курлавыр фондузун байыдып чоруур.

Амгы үеде аныяк, чараш даңгына кыстарның аразында неперезин уруглар-ның узун чаш дүгүн өрүүр аргаларын база өөредип турар. Ынчалдыр «Сур-гуул кыстар», «Анай-хаактап өрүүрү», «Чүреккей — Ынакшыл», «Чылан-курттуң шимчээшкин» болгаш өске-даа эдил ча-заан узун чаштыг тыва кыстарны көөргө, тулган чорду. Бо-ла бүгү тывызкысыг, чогаадыкчы база чараш, шеверин көстүр чаш дүгүн канчаар өрүп алырын кыстарга өөредип, кижизидип чоруур башкызы Валентина Монгуш болур.

«Шевер кыс удазынга оорашпас» деп үлегер-домактың бадыткалы хеп даарап, быжып өөредип чоруур баш-кылар Любовь Монгуш-биле Белекмаа Ооржактың ажылынга база ада-иелер

бедик үнелелди берди. Өөреникчилерниң боттарының чуруп, быжып тургаш, тыва аяк хээлиг торгудан даарап алганы аңгы-аңгы өңгүр чараш плателери кайгамчык. Ону чараш кыстар кедип алгаш, басып үнүп кээрге, чыылганнар магадап, адыш часкап уткуп алдылар.

«Адазының оглу», «Эки аъттың ээзи» деп киноларның тырттырып белеткээш, Тывада билдингир режиссер, оператор Валерий Сарыг-оол уругларның «Чогаа-дылга төвүнде» хөй чылдарда ажилдап, «Кино-чурук» каттыжышкынын удуртуп турар. Оон шудургу ажылының ачызында уруглар Россияга эртип турар кинофести-вальдарга доктаамал кижип, хүндүлел бижиктерни (Грамота, Дипломнарны) эккеп турар.

Барыын-Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалык суурда Чогаадылга төвү деп аттыг уругларның немелде өөредилге черин удуртуп чораан Алинаа Ондарның дугайында база сактышкынарны кыл-ган. Коллективтиң хүндүткелин чаалап алган, «адының бажы эрте хоя» берген, бистиң аравыста чок башкының чырык ады кээш мөңгөде уттундурбас, эш-өөрү башкылар оон ажил-ижин уламчылап чоруур.

Бо хүннерде Алдынай Салчак төптү удуртуп, кызымак ажилдап турар. Ар-га-дуржулгалыг удуртукчу республика чергелиг садыг-саарылга делгелгезинге 3-кү шаңналдыг черге төлөптүг болган.

Чоокта чаа болган «Ажылчын мерге-жилдерниң» республика чергелиг мөө-рейинге башкы Меңги Чүлдүмнүн өөре-никчилери Кежик Кадат-оол 2017 чылда 1-ги, Күдер Оолак 2018 чылда база 1-ги черни чаалап эккелгеннер.

Чырык чер кырынга чурттаары дег аас-кежик кайда боор! Сарыг шажынның өөредилинде «бо өртемчейге кижичи каа аалдап келген» деп лама башкылар тайылбырлап турар болгай. Бо кыска үениң дургузунда чырык чер кырынга төлөптүг чурттап, амыдыраары — бистиң кол сорулгавыс.

Светлана ДОНГАК,
хоочун башкы.

Бүгү-российжи мөөрейге

УЛУГ-ХЕМЧИЛЕР АМ БАЗА ТЕРГИИДЭЭН

Улуг-Хемден «Дембилдей» бөлүү Бүгү-российжи ниити ыры (хор) фестивалында дээди шаңналга төлөптүг болган.

Ноябрь 18-те Москваның Колонна ынаа Бүгү-российжи ниити ыры фес-тывалының гала-концерти болган. Ол хөгжүмнүг марафонга Россияның регионундан 24000 кижичи киришкен. «Уругларның улусчу ниити ыры» деп инациязынга Шагаан-Арыгның №2 ымак школазының ниити ыры коллек-ти киришкен (уран чүүл удуртукчуу аана Доспан).

Фестивальдың негелдези-биле Гран-шаңналды чүгле профессионал кол-тивтерге тыпсыр. Ынчангаш бистиң ыс чер-чурттугларывыс күүселдези ш I чергениң лауреаттары болган. а уруглар бирги чер дээш муң ажыг аннажыкчыларын ажып шыдаан. ри кежигүннери бүгү чурттан 1200 и хор коллективиниң күүселдезин наан. Журини Кубаның Күрүнениң ымактыг казактар хорунун удуртукчу-профессор, композитор, РФ-тиң улус-

туң артизи Виктор Захарченко удурткан.

Мөөрейге бистиң уруглар «Мажалык-та», «Буура», «Доруг-Дой», «Эне-Сай» деп тыва улустуң ырыларын күүсеткен. Аныяк артистерниң тыва хөгжүм херекселде-ри-биле үдевишаан хөөмей-сыгыттыг күүселдезин жюри кежигүннери улуг со-нуургал болгаш магадал-биле көргөннер.

«Дембилдей» тургустунгаш бир-ле чыл болган. Коллективте 11-17 харлыг элээди оолдар аразында чаңгыс-ла кыс бар (шупту 21 кижичи). Олар чаңгыс кыс эжин чаг иштинде бүүрек дег камнап, кадага-лаарлар. Камила Балданның ырлаары эш-өөрүнүң аразында ылгалып турар өткүт, чараш болду.

Мындыг кыска үе дургузунда наци-онал хөгжүм херекселдеринге (башкызы Алдын-Белек Очур-оолович Норбу) ойнап өөренип алыры дээр-ге аныяк улуг-хемчилерниң уран талантызы база башкыларының бедик мергежилди-дир.

Ноябрь 23-те Кызылда Улусчу чогаа-дылга бажыңына аныяк артистерниң ада-иези, башкылары, эш-өөрү, чаңгыс чер-чурттуглары тиилекчилерни байыр-

лыг байдалга уткуп алганнар. Тываның культура болгаш туризм сайыды Алдар Тамдын тиилекчилерге: «Силерни бо хүнде чүгле Улуг-Хем кожуунуңар, ада-иелер эвес, а бүдүн Тыва уткуп турар. Улуг тиилелгени Тывавыска чаалап эккелгениңер дээш өөрүп четтирип тур бис» — деп байыр чедирген.

«Дембилдейниң» бир киржикчизи Алдын-Херелдин авазы Салбак Сат: «Оглум келир чылын 11 класс доозар. Ынчангаш өөредилгезинче улуг ки-чээңгей салып турзувусса-даа, ыры-хөгжүмге база сундулуг болгаш, янзы-бүрү мөөрейлерде киржип четтигип турар. Уругларывыс бир чыл дургузунда янзы-бүрү мөөрей, фестивальдарга ки-ришкеш, шаңналдыг черлерни ал келди. Ол дээр-ге «Тиилелгениң салюду» фести-вальга 1-ги черге, «Сарадак» мөөрейниң дээди шаңналынга, «Верховье» фести-вальга 3-кү черге, ам бо улуг мөөрейге бирги черге төлөптүг болганнары ол-дур.

Бо бүгү кандыг-даа деткимче чокка болдунмас. Ынчангаш Тываның Чазаан-га, Тываның Культура яамызынга, Улуг-

Хем кожуунун даргаларына, культура ажилдакчыларына база башкыларына четтиргенивисти ада-иелерниң мурнун-дан илередип тур мен. Уругларывыска ак орукту, чонунун мурнунга уран талан-тызын моон-даа сонгаар көргүзүп чоруу-рун күзеп тур бис» — деп, өөрүшкүзүн илеретти.

Ажы-төлүнүң улуг чедишкенин, тиилелгезин ада-иези улуг өөрүшкү, чоргаарал-биле хүлээп турлар. Уруглар-ны мөөрейлерге кириштиреринге, узун-ырак орук чорударына ада-иезиниң, ылаңгыя аваларының киржилгези дыка улуг. Концерттерге киржип идик-хевин четчелеп алырда, бир ада-ие ырак Моол-че чорааш, бөрттер, идиктер, курлар, торгу пөстер садып эхкээрге, шупту ава-лар хондур-дүндүр дааранып, бөрттерин тыважыдыр эде даарап-даа турганнар. Ол ышкаш уругларның башкыларының үлүг-хуузу дыка улуг, ылаңгыя шыырак мергежилдиг, чогаадыкчы салым-чаян-ны башкы Аржаана Викторонаны улуг хүндүткел-биле адап болур.

Чылыг-чымчак уткуп алган чонунга аныяк улуг-хемчилер мөөрейге күүсеткен ыр-шоорун бараалгадып бергеш, Ша-гаан-Арыг хоорайы кайы сен дээш аът-танылканнар.

Алдынай СОЯН.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Культура адырында

СПОРТЧУ ХЕМЧЕГ-БИЛЕ БАЙЫРЛААН

Эрткен субботада Кызылдың транспорт техникумунга Тываның культура албан черлериниң саң-хөө ажилдакчыларының спартакиадазы болуп эрткен.

Ук спортчу хемчегни бухгалтерлерниң профессионал байырлалына турскаадып, 2017 чылда республика чергелиг бухгалтерлер спартакиадазының тиилекчилери, Республиканың улусчу чогаадылга төвүнүн болгаш Тываның национал парыгының саң-хөө килдизиниң ажилдакчылары организастан эрттирген.

Спортчу шөлге бодунуң кашпагайын көргүзери-биле кожуун-нардан болгаш республиканың культура албан черлеринден 80 ажыг киржикчи чыгып келген. Спартакиаданың аядыш-кынынга киржикчилерге белек кылдыр Тываның ушу федерациязының «Чеди-Хаан» спорт школазының бичи спортчулары оюн-көргүзүүн бараалгатканнар.

Баштайгы «Хөглүг старттарга» команда бүрүзү дөрт чаданы эрткен. Аңаа скакалканы ажыр шурап чорааш, бердинген хемчээлди эртери, бөмбүктү бут аразынга кызып алгаш шураары, обручтар-биле узун дургаар орукту дүргени-биле эртери база ийи кижир «Ийистер» деп мөөрейни саң-хөө ажилдакчылары авааңгыры-

биле эртип турган. Ук мөөрейни Таңды кожуундан бухгалтерлер 1 минута 27 секунда иштинде күүсеткеннер. Олар бирги черге төлөптүг болганнар.

«Инкассация» деп операция — шак мындыг оюнга кол бухгалтерлер киришкен. Оларның кол сорулгазы — үш метр узун пөстен кылган тоннельди эрткеш, улуг суг идин база брезент хол-хаптарын кеткеш, тускай барбаны чүктээш, обручту дугуй ышкаш итпишаан, чүгүрүп чорааш, шалада акшаларны дүргени-биле чыып, финишке бир дугаар кээр. Шала улгады

берген киржикчилер аныктардан дудак чок, харын-даа даалганы кончуг харысалгалыг күүседип турганнар. Ук оюнга бирги черни Кызыл кожуундан Чаяна Монгуш алган, ийи дугаар черни Национал театрың бухгалтери Дарый Ондарга тывыскан, үшкү чергениң тиилекчизи Таңды кожуундан бухгалтер Уйзаана Оюн болган.

Дараазында «сыртыктар-биле согуш» болгаш «канат тыртар» оюннарда саң-хөө ажилдакчылары күш-шыдалын шенешкеннер. Бухгалтерлер чүгле ажилының аайы-биле ба-

Хөглүг старттар.

ланс үндүрер эвес, бут кырынга дең туттунуп билирин сыртык-биле согушка көргүскеннер. Бо мөөрейге Тываның күрүне филармониязының командазындан киржикчи эң шыырак болган. Канат тыртар оюнга тускай арга херегин шупту билер. Ук мөөрейге 2016 чылда спартакиадага тиилекчи болган Чеди-Хөл командазы кымдан-даа артык күштүүн бадыткаан. Оларга үжүрлөшкөннер — Кызыл кожуунуң төлээлери. Үшкү черни Тыва үндезин культу-ра төвүнүн, «Хөөмей» төвүнүн, К.И. Чуковский аттыг уруг-лар библиотеказының болгаш Тываның ойнаар-кыстар театрының бухгалтерлериниң чыынды командазы алган.

Спортчу хемчеглер «Декей-оо» болгаш «Дээң-дээң» деп хөйүнүң самнары-биле доозулган.

Культура албан черлериниң

саң-хөө ажилдакчылары үшкү спартакиадазының нелинде бирги черни Та кожуунуң командазы ал ийиги черге Чеди-Хөлде галтерлер төлөптүг бол үшкү черни Кызыл кожуу-командазынга тывыскан. Т лекчи командаларга грам-лар, медальдар болгаш а шаңналдарын тывыскан. ционал парктың төлээлери ту командаларга тортта белекке сөңнээн. Тиилекчи манда дамчып чоруур Куб үшкү черни алган команд дамчыдып берген. Ынчан дараазында 2019 чылда ку тура албан черлериниң саң ажилдакчыларының спар-киадазы Кызыл кожуунга бо эртер.

Виктория АЙМ
Республиканың улу
чогаадылга төвү
парлалга алба

1-ги черлалган Таңды кожуунуң командазы.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

СООК НОЯБРЬ АЙ –
ЧЫЛЫГ ӨРТЕКТЕРНИҢ ҮЕЗИ

Рекламаның болгаш PR-материалдарыңарны парладыр талазы-биле кады ажилдажылгаже Силерни чалап тур бис. «Шын» дээрге 4 муң ажыг тиражтыг, тыва дылда үнүп турар кара чаңгыс солун-дур.

Биске парладырга кандыг ажык барыл: республиканың бүгү девискээринге 100 хуу тарал турар, ооң уламындан кожууннарда эң негизинги солун апарган. Силерниң дыңнадыңарны шупту улус — ТР-ниң Чазаандан эгелээш, республиканың эң ырак булуңунда чурттап турар малчыга чедир таныжар.

ӨРТЕКТЕР ЭҢ ЧИИК

Информастыг дыңнадыгы болгаш рекламаны парладырының өртектери (чингелде чокта)

(1 дөрбелчин см. — 20 рубль; эң биче хемчээл — 25 дөрбелчин см.)

Солун арны	Реклама шөлү, дөрбелчин см.	Ачы-дузаның өртээ
Бүдүн арын	962 дөрбелчин см.	19240 руб.
1/2	481 дөрбелчин см.	9620 руб.
1/4	240 дөрбелчин см.	4800 руб.
1/8	120 дөрбелчин см.	2400 руб.

Сөзүглөдиг рекламаны болгаш PR-материалдарны парладыры

Материалды ады	Юридиктиг черлерге	Хуу сайгарлыкчыларга
Дыңнадыг материалды чагылып парладыры	1 дөрб.см-де — 20 руб.	1 дөрб.см-де — 15 руб.
Чагыкчының бодунун белекчээл материалын парлаары	1 дөрб.см-де — 15 руб.	1 дөрб.см-де — 10 руб.

Материалды очулдуары	50 сөс чедир — 150 руб. оон өрү, 1 сөс дээш 8 руб.
Извещение	1100 руб.
Сообщение	1500 руб.
Байыр чедиринишкини	50 сөске чедир — 300 руб. оон өрү, 1 сөс дээш 8 руб.
Чурук өртээ	1 шт. 300 руб.

Солунуң үнер хүннери: вторникте болгаш четвергте (8 арын), субботада (12 арын, ТВ-программа)

*аразында санажылганы база чорудуп болур
ЧИИГЕЛДЕЛЕРНИ ӨСКЕРТИП БОЛУР, КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ ХАМААРЫЛГА ТУСКАЙ
Харылдажыр телефон: 8-923-552-2070; 8(39422)2-18-10 e-mail: reklama@shyn.ru
Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100 бажың, кабинет 7.

Ачы-буян акциязы

СУБУРГАН ТУДУНГА
КИРЖИҢЕР

Буяныг ажилдың баштайгы эгелекчилери: төрөл бөлүк аймактар, оларның чаңгыс чер-чурттуглары, аңгы-аңгы чылдарда Черби суурга ажилдап, чурттап чораан кижилер.

Черби суму чагыргазының, чоннуң идепкей-лиг киржилгези-биле Энерел сеткилдиг Субурганын тудар черни Черби суурнуң девискээринге ноябрь 5-те тодарадып, ак кадакты кадаан. Ноябрь 9-та организастыг комитеттиң бирги хуралы болуп эрткен. Ооң доктаатканы-биле Субурган тудуун 2019 чылда эгелээр. А декабрь 8-те 14.00 шакта Кызыл кожуунда Черби суурнуң көдээ Культура бажыңыга чыылган чон хуралына, коллективтерге Тываның «Цеченлиг» хүрээзиниң башкызы Комбу-Доржу чаа үнүп

орар 2019 чылда буян-кежик доктаадыр судур номчуп, сүзүглээр болгаш Субурган дугайында негизинги тайылбыр ажылын чорудар. Кызы кожуунда бот-тыыныгыр «Солаан» бөлүктүн урчу-чуул артистери концертин чонга бараалгадыр.

Күзөлдиг кижилер хүн бүрүде комиссияга ашаны, херек материалдарны хүлээдип, өргүлдү кылып болур.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларывыс! Бу буяныг ажилывыс эгелей берген. Дузаның чедирер күзөлдиг чонувуска Субурган тудуун эвээш-биче-даа болза үлүүн кириштирерин күзеп, чонувусту кыйгырдывыс.

Оргкомитет

Банковские реквизиты:

Банк получателя:

Дополнительный офис 8591/010 ПАО «Сбербанк»

Корсчет: 301018108 00000000 627

БИК: 040407 627

Получатель: Аракчаа Кунзенмаа Сергеевна

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданки Российской Федерации Наадым Ларисы Ак-ооловны о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов на праве аренды на 20 лет, для индивидуального жилищного строительства, общей площадью 1200,0 кв.м., с кадастровым номером 17:11:0502051:152, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тоджинский район, с.Тоора-Хем, ул.Правобережная, дом 17.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям Кара-оол Д.А.

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электронуг почтазы: shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10358 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3396

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылдаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.

Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь А.А. Лагзы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.

Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтилер-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).

Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш).

Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.

Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).

Очулга (редактору А.К. Ооржак).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГАУ РТ "Редакция
газеты "Шын" л/сч 30126174260)
БИК 049304001, ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылдаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албаның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн.
Херечилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның ий-
торларының бодалдары редакцияның туруж-
дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш
өске-даа фактылары, дыңнадыгы дээш авторлар
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катал үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номери парлаггаже дужааганы.
График өзүгээр — 18.00, херек кырында — 17.00.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефондо доннар.